

**II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА
КРАЇНОЗНАВСТВА**

УДК 911.3:314.18:331.5

Лавриненко С.І., Логвин М.М.,

**ДЕПОПУЛЯЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ЯК НАСЛІДОК СОЦІАЛЬНО-ДУХОВНИХ
ПРОБЛЕМ СУСПІЛЬСТВА**

В статті розглядається аналіз причин депопуляції населення в Україні та інших країнах. Особлива увага приділяється кількості абортів. Пропонується класифікація країн за відношенням до абортів. Характеризується демографічна ситуація в розвинених країнах Європи, Америки та Японії, а також в країнах пострадянського простору. Підкреслюється вплив духовних чинників на демографічну поведінку населення.

В статье рассматривается анализ причин депопуляции населения в Украине и других странах. Особое внимание уделяется количеству абортів. Предлагается классификация стран по отношению к абортам. Характеризуется демографическая ситуация в развитых странах Европы, Америки и Японии, а также в странах постсоветского пространства. Подчеркивается влияние духовных факторов на демографическое поведение населения.

The article deals with analysis of the causes of depopulation in Ukraine and other countries. Particular attention is paid to the number of abortions. Suggested suggest a classification of countries in relation to abortion. Characterized by the demographic situation in the developed countries of Europe, America and Japan, as well as in post-Soviet countries. Highlights the importance of spiritual factors on demographic behaviour of the population.

Вступ. Постановка проблеми. Проблема депопуляції населення в Україні це реальний факт. За останні 20 років чисельність населення країни зменшилась на кілька мільйонів жителів. Дана ситуація нерідко обговорюється державними органами управління, політичними партіями, громадськими організаціями і т.д. головними причинами вважаються суто називаються матеріальні. Ми вважаємо, що значний внесок у проблему вносить духовно-моральний занепад у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження медико-географічних та духовних особливостей життєдіяльності населення зробили українські вчені, зокрема, В.А. Барановський, В.С.Крисаченко, Н.І.Мезенцева, В.Є. Обухов, А.В.Толстоухов, Л.Т.Шевчук та інші. Подібними проблемами займалися російські та зарубіжні дослідники Д.А.Авдєєв, Д. Айк, А. Берестов, П. Бьюккенен, І.А. Гундаров, К.В. Зорін, Ж.-К. Ларше, О.Платонов.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Метою даної публікації є спроба дослідження взаємозв'язку духовного, морального стану суспільства та демографічних процесів і демографічної поведінки населення в окремих країнах світу та зокрема, Україні.

Виклад основного матеріалу. Останні роки багато мовитися про

демографічну кризу Росії, України і Білорусії, про скорочення чисельності їх населення, а головні причини цього ніколи не озвучуються. Економічний стан наших країн в найважчі 90-і рр. був набагато кращим, ніж в 30-і роки, коли з голоду колективізації вмирили мільйони. Крім того, в найважчі роки реформ наші жителі були в 5 і більше разів багатше за жителів Індії і багато разів багатше за жителів багатьох країн Африки з високою народжуваністю.

Д. І. Менделєєв ще в кінці 19-го ст. зробив прогноз чисельності населення Росії і деяких провідних країн світу на кінець 20-го ст. Чисельність населення Росії у межах 1913 р. (тобто з Польщею і Фінляндією) на 2000 р. Менделєєв оцінив в 560 млн. чоловік. Для багатьох українних областей колишньої Російської Імперії ця цифра Менделєєва виявилася на подив точною, а для Росії, України і Білорусії була набагато нижче передбачуваних значень. Із прогнозних 560 млн. населення Росії за Менделєєвим населення Польщі мало дорівнювати 38 млн. (прогноз близький до істини), населення Туркестану або Середньої Азії – 35 млн. (навіть трохи менше нинішнього), населення Кавказу – 26 млн. (близький до нинішнього).

Великий учений сильно помилився лише з прогнозом по Росії, Україні і Білорусії. На Україні часто робляться висновки, що це наслідок страшного голоду 1933 р. чи Великої Вітчизняної війни. Була одна і єдина причина, яка за своїми масштабами перевершила в сумі всі інші – це аборти. Саме аборт є головною причиною нинішнього скорочення чисельності населення. У порівнянні з абортами решта всіх випробувань в 20-му столітті разом узяті виявилася менш впливовими. Адже в Радянській Росії було проведено з 1920 по 1990 р. близько 180 млн. абортів, в Україні близько 45 млн., а в Білорусії близько 8 млн. За рік у світі жінки роблять 50-60 млн. абортів, 10% серед них припадає на пацієнток віком 15-19 років. З трьох вагітностей лише одна закінчується пологами, а дві – абортами.

З 1920 до 1938 р. СРСР був першою і єдиною державою в світі з дозволеними абортами. З 1936 по 1955 р. аборти були умовно заборонені за одним лише бажанням жінки, проте вони були дозволені за медичними показаннями. У будь-якому випадку, навіть за так званої “сталінської заборони на аборти” їх офіційно робилося в СРСР більше, ніж у всьому світі разом узятому (див. табл. 1). У 1986 р., наприклад, в СРСР було зроблено 7 млн. 116 тис. абортів (офіційно зареєстрованих), в 1988 р. – 7 млн. 265 тис. Відносний показник штучних абортів в СРСР був найвищим в світі: на 1000 жінок 15-44 років – 120 абортів (без незареєстрованих абортів).

За неофіційними даними українські жінки за 17 років незалежності України зробили 30 000 000 абортів. Для порівняння – у Польщі за останні 17 років зробили 82 329 абортів, що в 365 разів менше, ніж в Україні. Офіційні дані не враховують міні-абортів – абортів зроблених до 6 тижнів, які взагалі, як аборти, не реєструються, а також багато абортів просто не

фіксують. Загалом за останні 19 років кількість абортів зменшилася: якщо у 1990 р. українки робили 1 млн. 19 тисяч 38 абортів на рік, то у 2008 їх зроблено майже в 5 разів менше – 217 тисяч 413, серед них 3500 абортів у підлітків до 18 років і близько 1000 – у дітей віком до 14 років. В Україні більше 80% абортів роблять у віці 20-35 років. 80 із 100 жінок стали безплідними через аборт, а в 5 випадках з 10000 ця процедура закінчилася смертю. Щорічно в Україні народжується приблизно 1100 дітей на 23-му тижні вагітності, і 30% із них виживає.

Таблиця 1.

Число абортів на 100 народжених живими, 1960-2007 рр.*

Країна	Рік																
	1960	1970	1980	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Білорусь	85	128	131	183	191	182	170	157	146	130	111	101	91	81	71	61	45
Латвія				103	120	122	116	108	93	85	80	73	69	67	59	53	51
Литва	58	82	87	48	76	71	60	57	52	48	43	42	38	35	33	31	30
Молдова	69	123	121	106	101	89	72	80	73	55	44	44	48	47	44	42	42
Росія		254	205	206	203	203	198	183	180	169	154	139	126	120	119	107	
Великобританія		10	22	25	24	26	26	28	28	29	28	28	28	28	28	28	
США	5,3	11	43	39	35	35	34	34	33	32	32	32	31	30	29		
Німеччина			21	16	13	16	16		17	18	18	18	18	18	18	18	
Італія			32	28	26	26	24	24	26	26	25	24	23	24			
Україна	138	157	153	155	150	147	135	125	127	113	98	89	77	62	57	50	
Естонія	178	189	160	132	131	128	132	130	117	98	92	83	82	72	67	63	56
Японія	66	38	38	37	29	28	28	28	29	29	29	29	29	27	27		

* складено за www.demoscope.ru/weekly/

Всі країни у питанні відношення до абортів можна розділити на 4 групи:

1. Країни, де існує повна заборона абортів, його розглядають як злочин проти внутрішньоутробного життя, прирівнюють до вбивства і розцінюють як злочинний акт. Цю позицію займають Афганістан, Ангола, Бангладеш, Венесуела, Гватемала, Гондурас, Єгипет, Ємен, Індонезія, Ірак, Іран, Ірландія, Колумбія, Ліван, Лівія, Мавританія, Малі, Непал, Нікарагуа, ОАЕ, Оман, Парагвай, Папуа Нова Гвінея, Сальвадор, Сирія, Чилі, Філіппіни.

2. Країни, де аборт дозволяється лише з медичних показань виключно у рідких випадках. Це – Алжир, Аргентина, Болівія, Бразилія, Гана, Ізраїль, Кенія, Коста-Ріка, Марокко, Мексика, Нігерія, Пакистан, Перу, Польща та Уругвай.

3. Країни, де аборт роблять за медичними приписами та соціально-економічними показниками батьків. Це країни Англія, Індія, Люксембург, Фінляндія та Японія.

4. Країни, де існує повна свобода у питанні абортів. Це найліберальніші країни, де законодавчо захищається лише право на життя матері, не завжди караються навіть пізні аборти. Це країни СНД та Балтії, колишні югославські республіки, Австралія, Австрія, Албанія, Бельгія, Болгарія, В'єтнам, Німеччина, Греція, Данія, Італія, Камбоджа, Канада, КНР, Монголія, Куба, Нідерланди, Норвегія, Румунія, Сінгапур, Словаччина, США, Туніс, Туреччина, Угорщина, Франція, Чехія, Швеція

та ПАР.

Питання абортів неоднозначне для людства. Діапазон коливання думки громадськості широкий. Від відлучення від церкви італійських лікарів і жінок, що зробили аборт, до 13 мільйонів легально зареєстрованих абортів на рік у Китаї. Росія стає першою країною світу (не враховуючи Франції періоду Революції 1791-1810-х), де відбувається повне звільнення жінок і лікарів від кримінальної відповідальності. Заборона абортів в 1936 р. в СРСР змінилася їх новою легалізацією в 1955 році, в тому числі на території України. Стаття 281 Цивільного кодексу України визначає право будь-якої жінки на штучне переривання вагітності терміном до 12 тижнів. Якщо є медичні показання через загрозу здоров'ю та життю вагітної – право на аборт подовжують до терміну 22 тижні – згідно Постанови «Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України» від 15 лютого 2006 р.

З точки зору науки початком нового життя вважається запліднення яйцеклітини. Тут починається самостійне життя, бо виник унікальний набір хромосом, який до цього не зустрічався. Це вже нове життя. Європейський суд визнав, що запліднена людська яйцеклітина уже є людиною і заборонив будь-які маніпуляції з ембріональними стовбуровими клітинами людини. Згідно вироку цього суду, запліднену людську яйцеклітину уже слід вважати людиною. Тобто, і з точки зору науки, і з точки зору релігії (будь-якої) аборт – це вбивство [6, с. 66].

Крім цього, аборт є серйозною загрозою фізичному і духовному здоров'ю матері. Американська асоціація лікарів психіатрів занесла постабортичний синдром до кваліфікації психічних захворювань ще в 1977 р. Під впливом пережитого після абортів у багатьох жінок відбуваються зміни в психічному стані. Аборт проводить більше ста видів ускладнень, не пов'язаних з гінекологічними захворюваннями. Пропорційно кількості досконалих абортів зростає вірогідність захворювань раком жіночої статеві системи і молочних залоз.

Таким чином, здійснювані аборти перетворюють систему охорони здоров'я на джерело багатьох гінекологічних, психічних і онкологічних захворювань, гранично ускладнюючи ситуацію у сфері збереження здоров'я дітей. В Україні найнижча народжуваність серед країн Європи, але найбільше розлучень і абортів. В країні мало соціальної реклами, яка б говорила, що великі сім'ї – це добре, але багато реклами, яка пропагує нездоровий спосіб життя – алкоголь, паління, розваги.

Спробуємо довести дані твердження на прикладі окремих країн сучасної Європи. Який сенс від всіх досягнень “демократії” і “свободи”, якщо головним результатом цього стає скорочення чисельності народів, а “цивілізовані європейські країни”, фактично вимирають. Якщо уважно придивитись до тенденцій, то доля Європи стає абсолютно зрозумілою, незалежно від того, за якими джерелами даних проведений аналіз (ЦРУ, Євростат, відділи ООН).

Країни для порівняння вибрані наступним чином: взята п'ятірка

провідних європейських країн (Великобританія, Іспанія, Франція, Італія, Німеччина), а також характерні регіональні країни (Швеція, Данія, Австрія), які прийнято вважати успішними. Ще взята Польща, яка зробила “європейський вибір”, і яку нам ставлять у приклад, і країни Балтії, які пішли тим же шляхом. Росія, Україна і Беларусь – взяті для співставлення. Розглянута Грузія, що прагне до “цивілізованого світу”, і Азербайджан (ці країни-сусіди на початку 1990-х знаходились приблизно в однакових стартових умовах). Для повноти аналізу додано Іран, Японію, що інтегрувалася в західний світ, а також Канаду та США.

Використовуються наступні демографічні показники: народжуваність, смертність і міграція (в ‰), приріст населення, сумарний коефіцієнт народжуваності (середня кількість дітей, народжених однією жінкою) і віковий склад (відсоток жителів до 15 і старше 65 років). Для Росії, України і Беларусі наведені дані місцевих статистичних установ.

Таблиця 2.

Демографічні показники різних країн*

Країна	Народжуваність	Смертність	Міграція	Приріст	Сумарний коефіцієнт народжуваності	Діти/Пенсіонери, ‰	Позашлюбна народжуваність, ‰
Великобританія	12,3	9,3	2,6	+5,6	1,91	17/17	46,9
Іспанія	10,7	8,8	3,9	+5,8	1,47	16/17	34,5
Франція	12,3	8,8	1,5	+5,0	1,96	19/17	54,1
Італія	9,2	9,8	4,9	+4,3	1,39	14/20	21,5
Німеччина	8,3	10,9	0,5	-2,1	1,41	13/21	33,5
Данія	10,3	10,2	2,4	+2,5	1,74	18/17	48,7
Австрія	8,7	10,1	1,8	+0,4	1,40	14/18	40,4
Швеція	10,2	10,2	1,7	+1,7	1,67	15/20	54,2
Польща	10,0	10,2	-0,5	-0,7	1,31	15/13	21,2
Литва	9,3	11,3	-0,7	-2,7	1,25	14/17	30,0
Латвія	10,0	13,6	-2,3	-5,6	1,32	14/17	43,7
Естонія	10,5	13,6	-3,3	-6,4	1,44	15/18	59,7
ЄС (2010)	9,8	10,3	1,5	+1,0	1,51	15/17	
Росія**	11,1 (12,6)	16,0 (13,5)	0,3 (0,2)	-4,6 (-0,7)	1,42 (1,57)	15/13	24,9
Україна**	9,6 (11,0)	15,7 (14,6)	-0,1 (0,4)	-6,2 (-3,2)	1,28 (1,45)	14/16	21,9
Беларусь**	9,8 (11,5)	13,8 (14,4)	0,4 (0,1)	-3,6 (-2,8)	1,26 (1,49)	14/14	19,0
Грузія	10,7	9,9	-4,1	-3,3	1,45	16/16	
Азербайджан	17,9	8,3	-1,1	+8,5	2,02	23/6	
Іран	18,6	6,0	-0,1	+12,5	1,88	24/5	
Японія	8,3	10,1	0,0	-2,8	1,21	13/23	2,0
Канада	10,3	8,0	6,7	+8,0	1,58	16/16	24,5
США	13,8	8,4	4,2	+9,6	2,6	20/13	41,0

* – складено за даними [12, 13]. ** – в дужках дані Росстату, Укрстату та Білстату.

Серед європейських країн лише у Великобританії, Іспанії і Франції народжуваність перевищує смертність, у Данії, Швеції і Польщі вони однакові, а в Італії, Австрії і Німеччині вже нині спостерігається вимирання населення. У країнах Балтії це виражено ще сильніше (плюс найвищі показники самогубств у світі). У Грузії народжуваність ледве перевищує смертність, але сильний відтік населення обумовлює фактичне його скорочення. То чому ж при «європейському виборі» Грузії, велика кількість населення покидає її. В сусідньому Азербайджані різниця на користь життя дуже очевидна. Вважаємо, що ключ до розуміння

демографічних відмінностей – у культурі та релігії. У Ірані становище ще краще, на відміну від «цивілізованої» Японії, яка вимирає. Ситуація в Канаді схожа з Іспанією, а ось у США народжуваність істотно вища.

Ці 5 західних країн (Великобританія, Іспанія, Франція, Канада, США) в яких народжуваність вища за смертність, відрізняються від решти високою міграцією. У них або сильний притік мігрантів (в основному мусульман), або, за низької міграції, вже високий відсоток мусульман (Франція), які роблять значний внесок у збільшення загальної народжуваності. Адже в «розвинені країни» приїжджають не люди старших вікових груп, а, в основному, молодь. Наприклад, якщо в Канаді з 5,7 прибулих (офіційно!) мігрантів у двох народиться по дитині, то вони і задають фон у прирості населення (+2,3 за 2011 р.). Що стосується США, то число жителів не білого англосакського походження вже таке велике, що складає більше третини від всього населення. А найбільша народжуваність спостерігається саме у не білого населення.

«Цивілізований світ» або вже вимирає по факту (Італія, Австрія, Німеччина, Японія), або забезпечує приріст за рахунок інокультурного населення і мігрантів. В Італії навіть сильний вплив мігрантів не рятує загальну народжуваність – настільки вона низька. У мусульманських і не таких «цивілізованих» Азербайджані й Ірані демографічна ситуація набагато краща. Що стосується Росії, України і Білорусії, то безпрецедентна смертність говорить про важку кризу і про те, що розпад країни вдарив в першу чергу по слов'янських республіках, тобто по носіях державності. Те, що для країн Балтії чи Кавказу це виявилось не таким катастрофічним, як для нас, підтверджує те, що ми втратили саме нашу самоідентичність. Однак, варто звернути увагу на те, що народжуваність у наших країнах нині приблизно така ж, як і у «цивілізованій Європі», або навіть вище (якщо порівнювати з ЄС в цілому).

В результаті демографічної катастрофи ми впали за народжуваністю на саме дно, де Європа вже давно знаходиться в стані своєї «цивілізованості». То чи варто приводити у приклад тих, де життя не відтворюється, а Європа невідворотно «старіє». Адже однією з ознак добробуту нації є його відтворення.

Для відтворення населення сумарний коефіцієнт народжуваності повинен бути не менше 2,15. Ні в одній європейській країні він не дотягує до цього рівня (середній по ЄС – 1,5). Найвищий цей коефіцієнт у Великобританії, Франції, Швеції і Данії. Але саме в цих країнах проживає найбільша кількість послідовників ісламу. Щодо США і Канади ситуація схожа. Що стосується Азербайджану (2,02) і Ірану (1,88), то, звичайно, і тут відчувається вплив урбанізації і секуляризації. Хоч в Ірані є і інша причина – заборона високої народжуваності внаслідок швидкого зростання населення і для запобігання внутрішньому «перегріву» (як у Китаї).

То чому ж при коефіцієнті народжуваності набагато нижче 2,15 у ряді європейських країн спостерігається природний приріст населення? Народжуваність і смертність є поточними показниками, що безпосередньо

спостерігаються і фіксуються в чітко заданих часових рамках. Сумарний коефіцієнт народжуваності ніби “розтягнутий” за часом, показуючи, скільки дітей в середньому народжує одна жінка, тому він більш інерційний.

Поточне перевищення народжуваності над смертністю цілком може не суперечити висновку, що населення невідворотно вимирає. У поточний час ще діє порівняно високий рівень соціального захисту, що забезпечує низьку смертність. Цей рівень соціальних стандартів був підготовлений попередніми поколіннями, і зараз цей запас витрачається, але не поповнюється. Здавалося б, хіба не можна народжувати мало дітей, але за рахунок низької смертності забезпечувати зростання населення. Річ у тому, що, скільки б не тривало життя, людина рано чи пізно він помре, а їй на зміну повинні приходити нові генерації. Поки що в Європі працюють ті покоління, народжені на демографічному бумі після Другої світової війни. За рахунок того, що їх багато, підвищення пенсійного віку, високі соціальні стандарти поки що підтримуються.

Ці судовні дії європейських урядів обумовлені тим, що замінити ці численні покоління просто ніким, а знижувати рівень стандартів і споживання вже не хочеться – європейці звикли до dolce vita. Тому Європа намагається залишити їх в роботі ще на якийсь час. Це означає, що замість поступового зниження матеріального рівня життя вибраний шлях «затримки» його на високому рівні якомога довше з подальшим швидким обвалом. Пройде 10-15 років – і скорочення працездатного населення стане катастрофічним. На місця, що звільнилися, хлине ще більш більший потік мігрантів, від яких Європа задихається вже зараз, але зробити нічого не в змозі. Розплата за «європейські цінності» (жити для себе і в своє задоволення) невідворотна.

Зверніть увагу на віковий склад. За 8 років з 2003 р. по 2011 р. у всіх «розвинених країнах» зменшується кількість дітей і зростає число пенсіонерів. У Великобританії різниця погіршала з +2 до 0, у Німеччині з -3 до -6, у Данії з +4 до +1, у Австрії з 0 до -4, у Швеції з +1 до -5, у Японії з -5 до -10, у Канаді з +6 до 0. Навіть у США це помітно. Лише у Франції і Іспанії показники практично не змінилися, що, обумовлено високою народжуваністю у мігрантів.

Висновок. Отже, зрушення у бік старіння більш ніж помітне. Процес піде ще швидше, оскільки численні післявоєнні покоління, які вийдуть на пенсію в найближчі 10-15 років, мають велику питому вагу. Хто платитиме їм пенсію? Населення Європи старіє і вимирає. Навіть папа римський назвав європейську «культуру» культурою смерті. У нас це називають «цивілізованим світом». А в чому його «цивілізованість»? У тому, щоб померти в розвагах і насолоді, в пороках і розпусті? Подивимося на Азербайджан і Іран. Їх показники рвуться із таблиці – життя б’є і торжествує! Саме з них Україна повинна брати приклад. Саме «європейськими цінностями» ліберальна демократія знищує Сім’ю і Традицію. Європа приречена на вимирання. Як стара людина не може

відмовитися від свого віку, чекаючи швидкої смерті, так і європейці не зможуть вибратися зі своєї демографічної пастки, поступово потопуючи в смертоносному комфорті.

Використані джерела:

1. Бьюкенен П. Дж. *Смерть Запада* / Бьюкенен П. Дж.; пер. с англ. А. Башикірова. – М.: ООО “Издательство АСТ”; СПб.: Terra fantastica, 2003. – 444 с.
2. Авель (Семенов). *Знамение пререкаемо* / Авель (Семенов), А.Ю. Дроздов. – М.: Храм Казанской иконы Божией матери, 2002. – 639 с.
3. Василенко И.А. *Политическая глобалистика: уч. пособие для вузов* / И.А. Василенко. – М.: Логос, 2000. – 360 с.
4. Грачева Т. В. *Невидимая Хазария. Алгоритмы геополитики и стратегии тайных войн мировой закулисы* / Т. В. Грачева. – Рязань: Зёрна, 2009. – 400 с.
5. Колеман Дж. *Комитет 300* / Колеман Дж. – М.: “Витязь”, 2003. – 319 с.
6. Кураев А. *Неамериканский миссионер* / А. Кураев. – Саратов: Изд-во Саратовской епархии, 2006. – 464 с.
7. Логвин М.М. Концепція “золотого мільярда” в контексті глобальних процесів / М.М. Логвин, І.М. Дудник, П.В. Шуканов // *Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць. В 4-х т.* – К.: ВГЛ Обрії, 2004. – Т. 3. – С. 8-10.
8. Логвин М.М. *Сакральньо-географічні складові якості генофонду країни та здоров'я суспільства* / М.М. Логвин // *Економічна та соціальна географія: наук. зб.; ред. кол.: С. І. Іщук (відп. ред.) [та ін.]*. – К., 2008. – Вип. 58. – С. 72-80.
9. Логвин М.М. *Смертність населення в регіоні: пошук чинників впливу* / М.М. Логвин // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. – Серія: Географія.* – Вінниця, 2008. – Вип.16. – С.156-160.
10. Логвин М.М. *Сучасні геодемографічні проблеми і теорія “Золотого” мільярда* // *Географія та туризм: Наук. зб. / Ред. кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін.* – К.: Альтерпрес, 2010. – Вип. 3. – С. 145-150.
11. Сенченко М.І. *Латентні структури світової політики: нариси з конспірології* / М.І. Сенченко. – К.: МАУП, 2003. – 312 с.
12. www.cia.gov/cia/publications/factbook.
13. www.demoscope.ru/weekly/app/links.php.